

<https://doi.org/10.15407/rksu.41.027>

УДК 655.41:316.72(477)"19"

Тетяна Кароєва, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри культури, методики навчання історії
та спеціальних історичних дисциплін,
Вінницький державний педагогічний університет
ім. Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
ORCID: 0000-0001-5012-9513
E-mail: urasim@i.ua

РОЛЬ ЛУБОЧНИХ ВИДАВЦІВ У ЗАРОДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Мета роботи. З'ясовано, як на основі змін видавничих і підприємницьких практик лубочних видавців зароджувалась українська масова культура. **Методологія.** Дослідження побудовано на вивченні книжкового репертуару українськомовних лубочних видань. **Наукова новизна.** Виявлено два види видань: співаники та репертуарні збірники, які стали базою для трансформації традиційних лубочних практик створення та поширення видань у контексті масової культури. На історико-книгознавчому матеріалі доведено, що українська масова література, як і європейська, виростала й на базі народної (у нашому варіанті — лубочної) книги, яка репрезентувала пісенний та театральний національний репертуар. **Висновки.** Погоня за комерційним успіхом в українськомовному книговиданні призвела до трансформаційних процесів у лубочному продукуванні співаників та репертуарних збірників. Видавці-лубочники, скориставшись шпаринами в російському законодавстві щодо українськомовної пісенної та театральної спадщини, спробували задовольнити культурний попит низового малоосвіченого урбанізованого читача нової епохи. Пропонуючи звичне лубочне оформлення, вони поширювали новий літературний продукт, зорієнтований на потреби людини індустріальної епохи. Їхні видання, по-перше, містили розважальну літературну продукцію нового часу — куплети, шансонетки, романи, мюзикли, водевілі тощо; по-друге,



Цитування: Кароєва Т. Роль лубочних видавців у зародженні української масової культури початку XX століття. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 2 (41). С. 27—42. <https://doi.org/10.15407/rksu.41.027>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

стали персоналізованими і представляли або авторів, або авторський відбір фольклорного матеріалу; по-друге, обслуговували насамперед міські соціальні групи (про що свідчить зміст та вартість видань), а вже за посередництва останніх і сільське населення. У такий спосіб затирався відмінності між культурами різних станів, а українська мова та національний зміст видань центрували зосередженість на єдиних цінностях та інтересах. Ознаками трансформації лубочної книги були: збереження лубочного оформлення для нових творів, нова цінова політика, розрахована на міського споживача, стаціонарні, а не розносні, форми поширення видань та їх формат. Процес ішов й на наддніпрянських, й на західноукраїнських теренах, хоча й з різною інтенсивністю.

Ключові слова: лубочна книга, лубочний видавець, масова культура, книжкова культура, лубочний співаник.

Актуальність теми дослідження. На межі XIX—XX ст. у модерному суспільстві відбулося якісне перетворення системи цінностей, обумовлене урбанізацією індустріального суспільства, появою ЗМІ, запровадженням досягнень техніки, демократизацією суспільного та побутового життя людей. Одним із сутнісних проявів ціннісної переорієнтації суспільства була поява масової культури. Нині її наявність у національній культурі розглядається як ознака зрілості нації. Отже, для розуміння українського націогенезу важливо вивчати оприявлення української масової культури.

Свою репрезентацію в ній має книжкова культура. В Європі її винахід датують межею XIX—XX ст., хоча витoki простежують у так званих «народних книгах» (в англійській традиції — *chapbook*, французькій — *bibliothèque bleue*, німецькій — *Volksbuch*, іспанській — *pliegos de cordel*, вітчизняній — лубочних книгах). Лубочні видання були добре зорієнтованими на потреби ринку, їхній зміст та оформлення відображали смаки й читацькі уподобання соціальних низів. Вітчизняні літературознавці, досить активно вивчаючи масову культуру, основну увагу приділяють белетристичному доробку. Вони оминають тексти українськомовної лубочної книги, вочевидь за традицією оцінюючи її як малоцінну, малохудожню. Наприклад, дослідниця Олена Романенко пише: «Популярна белетристика, белетристика — саме під такими поняттями формується в українському літературному дискурсі цього періоду література для широких читацьких кіл, яка відповідає запитам нового, масового читача. Прикметно, що ці тексти були цілковито відмінними від низькопробної, так званої лубочної літератури, яка також існувала в той період» [1, с. 259]. Це зауваження для нас є важливим, оскільки авторка також підкреслює: «На відміну від української, тодішня західна література розвивається за іншим шляхом: невіддільною частиною літературного процесу стає література низькопробна, розрахована на спрощене сприйняття масової людини та комерційного успіху, створена за готовими жанрово-стильовими формулами» [1, с. 260]. (Заради справедливості треба згадати, що Соломія Павличко назвала лубочні видання повістей Григорія Квітки-Основ'яненка «першим українським маскультом» [2, с. 292].)

Спробуємо на книгознавчому матеріалі показати, що у формуванні української масової книжкової культури відбувалися процеси, подібні до європейських, що лубочні видавці у прагненні отримувати комерційну вигоду доклалися до появи протомасових видань.

З наближенням оптики бачення в українськомовному книжковому потоці початку XX ст. виявляються проміжні видання, що ще не відірвалися від лубочної основи і не були прийняті освіченим середовищем, але водночас містили вже не класичний лубочний літературний матеріал. Подібні книги стали особливо помітними на книжковому ринкові українських земель після поразки російської революції 1905—1907 рр. Це була загальноімперська тенденція вибухового друку бульварної та порнографічної, як її тоді називали, тобто розважальної літератури. Така ситуація була підготовлена поширенням освіченості, хоч й недостатньої, оскільки населення надавало перевагу короткому терміну навчання. Російсько-японська війна 1904—1905 рр. та революційна доба призвичаїли людей, особливо містян, до суспільно-політичного читання і, ширше, до друкованої продукції. Розчарування після революційних надій призвело до бажання виправити психологічний дискомфорт за допомогою розваг, зокрема читання розважальної літератури.

Аналіз досліджень і публікацій. Обидва українські варіанти (наддніпрянський та західноукраїнський) лубочної книги генетично пов'язані з польською, російською та угорською традиціями народних книг. Зміна культурної ситуації у другій половині XIX ст. призвела до виникнення нових видів лубочних текстів, що обслуговували потреби урбанізованого населення, завдяки якому поступово поширювалися й на село. Лубочна література живилася з кількох джерел: фольклору, високої елітарної літератури, перекладної літератури та поточних подій. Зарубіжні дослідники вважають її тамтешній відповідник — вуличну літературу (*street literature*) безпосереднім прототипом масової [3]. Утім лубочна книжкова культура ще залишається недостатньо вписаною в культурологічний контекст. Порівняно глибоко дослідженою є російська та угорська книжкова традиція, де у відповідному ключі працювали А. Рейнблат [4], Дж. Брукс [5], Є. Мікос та Р. І. Чьорш [6]. Хоч українськомовна лубочна традиція не вивчена філологами, проте книгознавці та історики (В. Волошенко [7], Т. Кароєва [8; 9], С. Петров [10]) вже з'ясували, що її в комерційних цілях кілька десятиліть, починаючи з 1880-х років, творили підприємливі видавці, оскільки намагалися прилаштувати поширену російську лубочну продукцію до українського ринку. Йдеться не лише про переклад текстів українською чи лубочну переробку творів «високої» української літератури, а й про наповнення текстів місцевим колоритом, зокрема історичними подіями, гумором, пісенним та казковим фольклором. Утім, досі ніхто не звернув увагу на те, що на початку XX ст. рамки традиційної лубочної книжкової культури

стали замалими для задоволення потреб модерного населення, назрівали трансформаційні процеси у видавничій та торговельній практиці.

Мета дослідження. Виявити, як на основі змін видавничих і підприємницьких практик лубочних видавців зароджувалась українська масова культура.

Виклад основного матеріалу. Населення модерної епохи потребувало нових форм задоволення культурних потреб, зокрема за допомогою друкованої продукції. Національно свідомі українська інтелігенція, захоплена просвітницькими ідеями, критикувала «міщанські» смаки нових обивателів. Вона бачила у книгах засіб не стільки розваги, скільки духовного розвитку та просвіти народу. Ініціатори видавничих проєктів прагнули долучити «некультурні» прошарки до рівня культури освіченого населення. Паралельно видавці-підприємці в пошуках комерційної вигоди намагалися по-своєму задовольнити ту потребу розважатися, яку спостерігали. Серед нових поколінь поширилися навички елементарного світського читання, вони потребували іншого способу задоволення читацьких потреб.

Треба зауважити, що на початку ХХ ст. російськомовна та польськомовна масова книжкова культура для освічених прошарків на українських теренах розвивалася досить активно. На це звернув увагу вітчизняний книгознавець С. Петров, описуючи київське книговидання після поразки революції 1905—1907 рр. [10, с. 197—199]. Він, зокрема, згадував активізацію друку «пінкертонівської» (пригодницької) літератури. У Києві навіть існувало «Товариство шанувальників Холмса та Пінкертона», яке збирало профільну бібліотеку та робило регулярні доповіді про героїв і методи розшуку. Про популярність таких книжок, особливо серед учнівської молоді, пізніше згадувало чимало сучасників. Фонди публічних і громадських бібліотек були наповнені пригодницькими та любовними романами.

Появу подібних українськомовних творів відстежити на наддніпрянських землях не вдалося, а от західноукраїнські терени демонстрували подібну практику. Вільне функціонування української мови дозволило тут жвавіше реагувати на специфічні запити модернізованого населення. Українською друкувалися твори Конан Дойля, Едгара Алана По, Еміля Золя, Гі де Мопасана. Причому книги Конан Дойля (Львів, 1908) виглядали відповідно до канонів масової книжкової культури: серіями невеличких брошур у кишеньковому форматі. На Наддніпрянщині знайшлося лише одне видання, яке можна зарахувати до подібної продукції. Роман Еркман-Шатріана «Історія одного селянина. 1789 рік» (ч. 1—2 обсягом 638 с. за вартості 60 коп.; ч. 3—4 обсягом 688 с. за вартості 75 коп.) друкувався в Києві в 1908—1909 рр. Кожна частина мала наклад у 2000 прим. Розмір книги — 12 × 18 см, тобто кишеньковий. Це видання ще призначалося верхньому освіченому прошарку, утім засвідчувало формування нового типу культури, яка пізніше буде визначена як масова. За змістом до провісників цього яви-

ща на українському ринкові можна було б віднести надзвичайно популярні оповідання Петра Раєвського (1847—1886), збірники «сцен з єврейського та малоросійського побуту», що постійно перевидавалися з 1870-х років, тощо. У бездержавних умовах українського суспільства та переслідування української мови в Наддніпрянській Україні процес ішов дуже повільно.

Видавничі практики. Для задоволення споживацьких інтересів представників низової культури, особливо міської, потрібна була нова продукція, яку треба було або перенести в готових формах з інших культур, або прилаштувати старі до нових потреб. Законодавчі обмеження використання української мови підштовхували комерсантів обрати другий шлях — шлях трансформації старих форм, коли не треба чекати, поки споживач дізнається та звикне до нової продукції. Враховуючи інтерес низового населення до публічного дозвілля, пов'язаного зі співами та видовищами, підприємці реалізовували українськомовний друк по двох напрямках: лубочні співаники та репертуарні збірники. Тобто вони спробували наповнити новими видами творів (куплетами, шансонетками, романсами тощо) звичні лубочні співаники, а театральні та естрадні репертуарні збірники урізноманітнити відверто розважальними творами — водевілями, комедіями, скетчами, мініатюрами, гуморесками — з використанням місцевого колориту.

Лубочні співаники призначалися низовому споживачеві з відповідними культурними запитами. У сільській місцевості співу притаманна анонімність та аматорство, а в міському середовищі — набагато більше професійних осіб-виконавців, оскільки тут спів комерціалізувався. Міський спів розважав, став поліцентричним, мав задовольняти всі соціальні, професійні, вікові та навіть етнічні групи, тобто бути масовим і доступним. Міський споживач на початку XX ст. постійно стикався з естрадною культурою. Він її чув з кафешантанів, ресторанів, трактирів, на початку сеансів в кінематографі тощо. Йдеться насамперед про виконання найрізноманітніших естрадних і «бульварних» куплетів, шансонеток, романсів. Освічена публіка негативно ставилася до такого репертуару, намагалася його замовчувати, але підприємливі лубочні видавці скористалися з його популярності.

Лубочним виробництвом українська пісенна творчість була вже добре освоєна. Ним було привласнено не лише народні твори, а й авторська пісня, навіть вірші письменників «високої» літератури. Їхні поезії могли вже настільки ввійти в побут, що видавалися за народні тексти, як-от твори Тараса Шевченка. Закономірно, що зробити наступний крок і включити куплети та шансонетки у співаники було цілком логічним для лубочних видавців.

Співаники були популярними серед міської та сільської публіки українських теренів із другої половини XIX ст., на що звертали увагу представники української інтелігенції. Зокрема, 1905 р. етнограф Володимир Данилов у часопису «Киевская старина» констатував, що на лубочні співаники «існує значний постійний попит» [11, с. 215]. Він вважав, що основними

їх споживачами були містяни, переважно молодого віку, хоча зауважував, що коли збірник потрапляв у село, то доволі швидко його зміст ставав відомим усім мешканцям. На погляд етнографа, українськомовні співаники мали приблизно однаковий ліричний репертуар, який, окрім народних пісень, охоплював твори письменників Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Степана Руданського, Бориса Грінченка. Траплялися також пісні з водевілів та комедій, тобто театрального репертуару, наприклад, з комедії Антона Велисовського «Бувальщина, або На чужий коровай очей не поривай», творів М. Петренка. Данилов констатував існування окремих видань з досить широким змістовим наповненням, а також згадав співаник «Ой, за гаєм, гаєм» (Київ, 1901), що фактично був збірником віршів одного автора Додольного-Пігуліна. Навів приклади поезій, що свідчили про «непристойний та брудний зміст» окремих творінь, вочевидь розрахованих на особливі смаки потенційних читачів.

Революційний рух 1905—1907 рр. звільнив українську мову від обмежень у видавничому полі, і підприємці спробували скористатися новими можливостями. Вони запропонували споживачеві масив співаників з новими, хоч й характерними, але незнайомими для споживачів назвами. Звідси виникла практика додаткового пояснення цих назв. Найчастіше, крім оригінальної назви, такі збірники містили підзаголовки, що вказували про жанрове наповнення: «найкращі малоросійські любовні дуети, куплети, пісні, оповідки, каламбури, гуморески та вірші», «малоросійські пісні, колядки, щедрівки, вірші, думки, шумки, анекдоти, казки та оповідання» тощо. Траплялися підзаголовки, що апелювали до авторитетів, наприклад, збірник Грицька Остапенка «И реве, и гуде, дрибень дождык иде» (Москва, 1913, 1914) містив твори «найкращих авторів и добрих співак», збірка «Малоросійські куплети и рассказы» (Київ, 1907) відображала «репертуар п. п. Розенка, Убейка, Лучицкаго, Грекова та ін.».

Були видавці, які якимось чином розрізняли малоросійський та український репертуар, друкуючи окремі збірники того і того, хоча більшість різниці не бачили і використовували те чи інше означення на власний смак. Однак виявляються приклади поєднання в підзаголовку обох понять. Наприклад, московський видавець А.Д. Сазонов до пісенника «Баломуты» (укладач Е. Самойло, 1908) / «Боломуты» (1912) дав підзаголовок «Збирник писень малоросійских та украинских, с придачей виршев Т. Шевченко та Квитко-Основьяненко, новіи и старынна».

Поодинокі українські куплети могли друкувати в одному ряду з російськими, єврейськими, польськими та циганськими. Показовим тут можна назвати збірник «Лопни, но колядуй» (Одеса, 1911), що охоплював українські, російські та польські колядки і щедрівки.

Якщо класичний лубочний репертуар українськомовних співаників обслуговував скоріше вчорашніх селян у місті, то нові міські читачі потре-

бували нових творів і жанрів, відповідно мали з'явитися нові автори. І до роботи почали активно залучати етнографів та фольклористів-аматорів, які самостійно збирали зразки народної творчості. Найпопулярнішими серед них були Терентій Безшлях, Олександр Півень, Клим Поліщук, Хома Швидкий. Завдяки їхній творчості в українськомовній лубочній книзі проявився новий паросток — авторський співаник.

Лідером серед цієї автури був Олександр Юхимович Півень (1872—1962). В українській літературі він відомий як збирач українського фольклору на Кубані, етнограф та письменник. Друкуватися почав у 1904 р. За 1906—1916 рр. світ побачило 58 видань його творів [12—15]. Найактивніше його просував відомий московський лубочний видавець Іван Ситін (1851—1934), який випустив друком 34 його видання. Зазвичай кожна книга мала наклад у 10 тис. прим. і коштувала 10 коп. Твори О. Півня друкувалися також у Києві та Харкові. Про їхню популярність свідчить те, що в І. Ситіна збірник «Чорноморські витребеньки, або три мишки гречанойи вовны» у 1915 р. мав 7-е перевидання, збірник «Сим книг брехеньок... Торбына смиху людям на потиху!» — 5-е, «Торбына смиху та мешок реготу» — 3-є.

Серед цих співаників були не лише традиційні з типовими зазивними назвами «Гандзя, рыбка, Гандзя, птычко, Гандзя цяця молодычко», «Горилка — як та гарна дівка, хоч кого з ума зведе», «Жарты, кохання, любовь та жениханья», «Ой куме, куме, добра горілка!», а й нові, наприклад, поема «На рідній Кубані (картини з життя кубанських козаків)» (Харків, 1914), збірник військових пісень «Засвыстали козаченькы» (Москва, 1914, 1915). О. Півень вже звертався до більш освіченої публіки, до того дрібного канцелярського службовця, який виріс у місті, але не порвав з українською культурою. Його збірник «Козацька розвага» (малоросійський дивертисмент для сцени та дому) пропонував тексти для читання та декламування зі сцени і мав обсяг у 207 с.

Творчість українського письменника Клима Лавріновича Поліщука (1891—1937) пов'язана з київським лубочним видавцем Тимофієм Губановим. Збірки «Веселенькі побрехенькі і щира правда на показ», «Хуторськії прибадашки баби хитрої Палажки» (Київ, 1911), що вийшли друком кожна у 24 тис. прим., є творчою авторською розробкою в досліджуваному напрямі.

З ім'ям Терентія Тимофійовича Безшляха пов'язані найбільші тиражі українськомовної лубочної книги. Йдеться про збірку «Нови оповидання» (Одеса, 1912) з 30-тисячним накладом, а 8-е видання збірки «Не любо — не слухай, брехать не мішай» (Одеса, 1911) було 40-тисячним.

Наповнення співаників авторською піснею, міським злободенним фольклором, фольклорними записами дослідників перетворювало їх у видання, що змістовно вже виходили за межі лубочної традиції, хоча оформлялися в лубочному стилі. А популярність авторів, здобута завдяки співаникам, дозволяла продукувати й прозові лубочні збірники.

У рамках цього стилю реалізовувався незвичний проєкт. Віктор Олексійович Лунін (псевд. Кукель, 1838 — після 1914 р.), суперпопулярний російський лубочний письменник, уродженець українських теренів, спробував писати й українською. Він на замовлення московських видавців підготував повісті з характерними назвами «Чорна домовина» (Москва, 1908, 1913, 1915), «Чорна хмара» (Москва, 1908, 1912, 1913), «Під явором три могили» (Москва, 1908, 1913), «Покинута дытына або Несчастне коханье» (Москва, 1915), а також співаник «Черевычкы» (Москва, 1908, 1915). Це були видання з типовим лубочним обсягом у 108 с. та лубочним оформленням, але містили авторські прозові тексти.

Ще одним джерелом зародження української книжкової масової культури стали театральні та естрадні репертуарні збірники. У XIX ст. театр знаходився в епіцентрі міського життя освіченого середовища, поступово його практики набували популярності як аматорське мистецтво серед широкого загалу. Оскільки влада намагалася витіснити з міського побуту низові форми майданних та ярмаркових розваг, то щось мало зайняти цю нішу. На зміну поступово просувалося театральне мистецтво. 1881 року з дозволом ставити вистави українською мовою зросла затребуваність відповідного репертуару в Наддніпрянській Україні. Разом з тим цензура пропускала лише твори етнографічно-побутового змісту. Як наслідок, широко розійшлися п'єси, які, на думку літературного критика Володимира Боцяновського, через «штучну селекцію» цензури були «надзвичайно наївними, недовершеними», близькими до «народних» творів [16, с. 64—66]. Їхня народність сприяла популярності вистав українських труп, приваблювала своєю зовнішньою простотою бажаючих заробити на театральному поприщі. Українські співи та побутовий гумор, зрозумілі для імперської публіки, вважалися ще й екзотичними, тому вистави українських труп отримали поширення не лише на українських теренах, а й у Москві та Петербурзі, навіть російській провінції.

Успіх української драматургії був підготовлений професійними трупамі останніх десятиліть XIX ст., і закономірно, що набирало обертів самодіяльне сценічне мистецтво. Аматорські гуртки дрібної інтелігенції, робітників та селян активізувалися під час революційних подій 1905—1907 рр. Утім поразка революції та поновлення переслідування українського слова на місцях актуалізували твори розважального характеру, тим більш невисоку майстерність виконавців-аматорів легше було замаскувати в п'єсах етнографічно-побутового жанру. Моду на «український театр» використовували антрепренери для своєї наживи. Вони були зацікавлені у швидких і легких грошах, працюючи з трупами третього, четвертого ряду, навіть напіваматорськими, і доволі часто мали справу зі смаками ярмаркових глядачів, відповідно вибудовували й репертуар.

Цією тенденцією в театральному житті скористалися видавці, серед яких були й лубочні. Усі гравці на цьому полі, розраховуючи на широкий

комерційний успіх, продукували, іноді 2- та 3-тисячними накладками, п'єси (комедії, оперетки, водевілі, жарти) мелодраматичного та жартівливого змісту. Одним з перших таких прикладів можна згадати репертуарну збірку керівника трупи Лукаша Лучицького (1840—1932) «Торбына реготу» (Київ, 1891), що містила гумористичні та сатиричні оповідання, куплети та пісні, з якими він виступав [17, с. 232]. Невипадково вона стала зразком для наступних численних лубочних переробок та перевидань.

Однією з нових тенденцій XX ст. була готовність професійних авторів творити в розважальному напрямі. Навіть члени імператорського Товариства російських драматичних письменників та оперних композиторів включилися у продукування подібних п'єс. Наприклад, зібрання творів Миколи Албиковського вийшло друком як «Український театр веселих мініатюр» (Одеса, 1915), а Тадей Рутковський, член товариства з 1895 р., написав п'єсу з характерною назвою «Нечиста сила» (Кам'янець-Подільський, 1901, 1905, 1910). Здебільшого це були драматичні твори, побудовані на українських побутових сюжетах з використанням етнічних (псевдоетнічних) пісень та танців.

Іншою тодішньою тенденцією була робота з раніш невідомою автурою. Так, з'явилися п'єси С. Белобабкова «Помста жертвы» (Нікополь, 1914), А. Козич-Уманської «Помста жидівки, або Чортове кубло» (Луганськ, 1910), В. Суходольського «Щырый прыймак» (Харків, 1909), О. Суходольського «Помста або загублена доля» (Москва, 1906; Харків, 1907), «Хмара» (Москва, 1906; Харків, 1907), «Воля темрявы» (Харків, 1907), «Годи пыты горилку» (Куп'янськ, 1914). Серед видавців таких драматичних творів були навіть такі поважні, як петербурзька агенція «Театральные новинки», що надруковувала, наприклад, п'єсу М. Альбова та К. Баранцевича «Ковбаса та чарка або нещасне кохання, ни ходи Грыцю в 1 дії з танцями и с прилычною выпивкой, пародія двух Аяксов» (Санкт-Петербург, 1911). (Лише назва чого варта!) До речі, видавець за брошуру обсягом у 13 с. просив 60 коп. Це була зовсім інша, відмінна від лубочної, цінова політика. У лубочній торговельній практиці за стандартну книжку обсягом 36 с. брали до 5 коп. Така значна різниця у вартості книжок складалася не лише через різні матеріальні витрати та накладки книжок, а й статус видавців.

Лубочники перевидували п'єси з «високої» літератури, хоча й меншою мірою. Ще в 1880-х роках за браком дозволених українськомовних рукописів вони почали розробляти в лубочній площині елітарну спадщину І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та Т. Шевченка, згодом друкували, наприклад, твори, подібні до комедії К. Мирославського «Весели полтавци» (Одеса, 1893), де висвітлювалася подальша доля дійових осіб «Наталки-Полтавки». Утім, на початку XX ст. вони зосередилися переважно на випуску естрадних репертуарних збірників, що містили й пісні, й різноманітні розмовні твори (репризи, конферанс, скетчі, пародії, гуморески тощо).

Підприємницькі практики. Найпродуктивнішими видавцями були лубочні підприємці Москви (загальноімперського центру лубочного виробництва) та Києва.

Киянин Тимофій Олександрович Губанов, за підрахунками, підготував щонайменше 39 видань, які можна вважати перехідними на шляху до масової культури. Він був представником підприємливої династії лубочних видавців. Починав як офеня, потім приєднався до старшого брата Є. Губанова в Москві, за домовленістю з яким згодом розширив сімейну справу на Київ, де осів у 1890-х роках. Зумів розширити свою торговельну мережу на Бердичів та Умань Київської губернії, Могилів-Подільський Подільської губернії, Ромни Полтавської губернії, Луцьк Волинської губернії, а також Воронеж, Курськ та Гомель. Він продовжував продукувати типові лубочні видання, частину з яких прилаштовував до українських потреб, наприклад, оракул «Соломон або дядько Владько» (Київ, 1911), співпрацював з новими авторами, наприклад, Климом Поліщуком. Спочатку Губанов продукував лише типові лубочні книги обсягом в 36, 54, 72, 108, 144 с., дотримувався звичної цінової політики. Утім, на початку XX ст. все частіше в його видавничому репертуарі з'являлися видання іншого формату та вартості. Це стосувалося насамперед збірників куплетів, як-от «Малоросійські куплети» (1907), «Стыцько та Одарка» (1908) обсягом лише у 24 с., але набагато вищої вартості — 20 коп., хоча його традиційні лубочні співаники «Гоп, мои гречаныки!!!», «Боломуты» (1906) обсягом у 108 с. коштували 15 коп. Тобто він як підприємець відчув нішу, де можна запропонувати новий товар і запросити вищу ціну. Його син Іван, успадкувавши фірму, у 1913 р. надрукував 10 видань, серед них був «Збірничок найкращих українських пісень з нотами» (1913). Його уклав К. Поліщук, ноти записав М. Остапович, а загальну редакцію пісень зробив О. Кошиць. (Яке коло митців працювало над цим виданням!) Саме ним, за твердженнями фахівців [18, с. 7], як першоджерелом користувався М. Леонтович, готуючи свою версію «Щедрика».

Т. Губанов працював й з драматургічним матеріалом. За браком автури він радо друкував твори відомих українських письменників, наприклад, І. Котляревського «Наталку-Полтавку» (1895, 1896, 1898, 1900, 1901), «Москаль-Чарівник» (1896, 1898, 1899, 1901), а також «Галя и Назар, или добро за зло» (1901) — переробку «Назара Стодолі» Т. Шевченка. На його замовлення Попович переробив «Марка проклятого» Олексі Стороженка.

Серед московських видавців найактивнішим був, мабуть, Іван Ситін (1851—1934), який за 1906—1916 рр. випустив друком щонайменше 65 українськомовних видань, у той час як Євдокія Коновалова (?—1930) — 29, Андрій Сазонов — 8. Варто вказати, що фірму Є. Коновалової Ситін перекупив у 1913 р., але продовжував продукувати книги під її торговою маркою. Як бачимо, української продукції в А. Сазонова було небагато. Його фірма намагалась задовольнити найширші розважальні запити читача. Якщо

його українськомовний співаник «Гречаники» (1911, 1912) пропонував традиційний лубочний перелік сімейних, любовних, сумних, історичних, козацьких, чумацьких, плясових, обрядових, колискових пісень, то російськомовні збірники мали досить промовисті для масової культури назви: «Веселый Шмультя: еврейский сборник разных модных куплетов, романсов, сенок на злобу дня XX в.» (1910, 1914); «Па-дэ-эспань: новый сборник модных танцев, игривых шансонеток, веселых романсов, куплетов и рассказов» (1908), «По-модному, по-благородному: новый веселый сборник народных комических песен, сатирических куплетов, характерных дуэтов и проч.» (1914), тобто подальший напрям трансформації українськомовної продукції очевидний.

Така само тенденція простежувалася з підприємницькою політикою одесита А. Прохорова (псевд. А. Тяжкоспитаний), який надрукував щонайменше 3 українськомовні збірки пісень і куплетів зі звичними для такої продукції назвами. Паралельно російською він продукував книги з характерними заголовками: «Убийство под Варшавой; Как убила жена своего мужа: ужасное варварское преступление» (1907), «Тюремная песня. Ударил час пора расстаться с тобой мой милый навсегда» (1910), «Полная морская двойная песня кочегара и кочегарихи и новые песни Дрейфус, Срулик и Хава» (1908), «Возмутительные похождения разбойника Юрченка, изнасилвателя женщин, или любовные тайны новобрачных» (1913). Це була основна його продукція, яку тоді називали «бульварною», отже, можна очікувати, що українськомовна теж поступово б мігрувала в цей бік.

Географія друку досліджуваних видань була вже досить широкою. Крім уже згаданих великих міст Києва, Харкова, Одеси, Москви, Петербурга тощо, були ще й Золотоноша, Прилуки та Лубни Полтавської губернії, Лозова Катеринославської губернії, Літин Подільської губернії, Златопіль та Переяслав Київської губернії, Валуйки Белгородської губернії тощо. Особливо треба відзначити Одесу як книговидавничий центр такої продукції перехідного виду. По-перше, як уже згадувалося, місцеві видавці ризикували і пропонували найбільші на українських землях наклади в 30—40 тис. прим., тобто бачили багатотисячний загін споживачів українськомовних друків. По-друге, вони вважали цих споживачів платоспроможними, встановлюючи вартість у 15 коп. для 48-сторінкових брошур такого масового друку. У цей час, наприклад, кияни за книгу Сергія Єфремова «Серед сміливих людей. З сучасного письменства» (Київ, 1911) обсягом 123 с. просили 20 коп. Одесити розраховували на надзвичайний комерційний зиск з розважальних видань. Тобто Одесу можна розглядати як один із центрів зародження українськомовної масової книжкової культури початку ХХ ст., що може бути проявом етнічної синкретичності її міської культури.

Друк українськомовних лубочних видань відбувався й на західноукраїнських землях. Тут побачили світ, наприклад, книги «Байки-небилице»

(4-е вид., Коломия, 1909), «Байки, приказки та ще дещо» (Коломия, 1910), «Перший міх сьміху» (Львів, 1914), С. Чугура «Як чорт собі помічника придбав» (Чернівці, 1911) тощо. Траплялися подібні за змістом до наддніпрянських видань драматичні твори, як-от комедія С. Карпенка (псевд. Паливода) «Перше повмирали, а потім повінчалися або заручини по смерті» (Чернівці, 1908), причому книга вийшла в серії «Бібліотека аматорського театру». Найвідомішим видавцем, який працював з такою розважальною низовою продукцією, був коломийчанин Михайло Іванович Білоус (1838—1913).

Були п'єси, що друкувалися в обох частинах України, наприклад, Дмитра Дмитренка «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» (Київ, 1908; Коломия, 1907, 1911). Цей водевіль був українським переказом європейського сюжету про «ув'язненого біса», вперше поставленого на сцені у 1850 р. А вже на межі XIX—XX ст. він набув надзвичайної популярності й став репертуарним навіть для аматорських труп, тому його неодноразово передруковували. І показовим є підхід до його друку. Якщо київське видання виглядало як звичайне світське, то коломийське за оформленням було ближчим до лубочного.

На відміну від традиційних лубочних видавців нові комерсанти початку XX ст. рекламували свої підприємства через адресні книги («Весь Київ», «Вся Одесса»), намагалися працювати не лише через офень, а й через стаціонарну торгівлю, навіть відкривали власні книжкові магазини або лавки, рекламували свою продукцію на сторінках власних видань. Тобто вони вже самі репрезентували нову культуру підприємництва, яка прагнула охопити якнайширше коло споживачів.

Наукова новизна. Виявлено два види видань: співаники та репертуарні збірники, стосовно яких традиційні лубочні практики створення та поширення трансформувалися в контексті масової культури. Лубочні видавці перетворювалися на типових тогочасних видавничих підприємців. На історико-книгознавчому матеріалі доведено, що українська масова книжкова культура, як і європейська, виростала й на базі народної (у нашому варіанті — лубочної) книги, яка репрезентувала пісенний та театральний національний репертуар. Лубочні тексти можуть заперечити висновок філологів про те, що українська масова література є продуктом освіченого прошарку населення.

Висновки. Погоня за комерційним успіхом в українськомовному видавничому секторі привела до трансформаційних процесів у продукуванні лубочних співаників та репертуарних збірників. Видавці-лубочники, скориставшись шпаринами в російському законодавстві щодо українськомовної пісенної та театральної спадщини, спробували задовольнити культурний попит чисельного низового малоосвіченого урбанізованого читача нової епохи. Пропонуючи звичне лубочне оформлення, вони поширювали новий літературний продукт, зорієнтований на потреби людини індустрі-

альної епохи. Їхні нові видання, по-перше, містили розважальну літературну продукцію нового часу — куплети, шансонетки, романси, мюзикли, водевілі тощо; по-друге, стали персоналізованими і представляли або авторів, або авторський відбір фольклорного матеріалу; по-третє, обслуговували насамперед міські соціальні групи (про що свідчить зміст та вартість видань), а вже за посередництва останніх й сільське населення. В такий спосіб затирилися відмінності між культурами різних станів, а українська мова та національний зміст видань центрували зосередженість на єдиних цінностях та інтересах. Ознаками трансформації лубочної книги були: збереження лубочного оформлення для нових творів, нова цінова політика, розрахована на міського споживача, стаціонарні, а не розносні форми поширення видань та їх формат. Процес ішов й на наддніпрянських, й на західноукраїнських теренах, хоча й з різною інтенсивністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Романенко О. Феномен української масової літератури XX століття: проблеми генези та поетики // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. 2011. № 16. С. 257—264.
2. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського. Київ : Основи, 2016. 328 с.
3. Atkinson D., Roud S. Street literature of the long nineteenth century: producers, sellers, consumers. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2017.
4. Рейтблат А. И. Что нес с базара русский народ (Лубок в исследованиях последних лет) // Новое литературное обозрение. 2000. № 4. С. 317—326. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2000/44/84.html>
5. Brooks J. The Literature of the Lubok // When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature 1861—1917. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1985. P. 59—108, 383—388.
6. Mikos É., Csörsz R. I. Cheap Print in Eighteenth- and Nineteenth-Century Hungary // Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective / ed. Atkinson D., Roud S. Cambridge, 2019. P. 274—306.
7. Voloshenko V. Cheap Print for the Ukrainian People: Lubok Books, «Little Russian Literature», and «Literature for the People» // Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective / ed. Atkinson D., Roud S. Cambridge, 2019. P. 223—251.
8. Кароєва (Соломонова) Т. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд // Вісник Книжкової палати. 2014. № 2. С. 30—34.
9. Кароєва Т. Поширеність лубочної книги в українських губерніях XVIII — початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. 2019. Вип. 28. С. 9—14. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-9-14>
10. Петров С. Книжкова справа в Києві 1861—1917 рр. Київ, 2002. 376 с.
11. Данилов В. Украинские лубочные песенники // Киевская старина. 1905. Т. 89. № 6. Отд. 2. С. 213—228.

12. Репертуар української книги, 1798—1916 : матеріали до бібліографії : в 9 т. Львів, 1995—2005.
13. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки імені В. Вернадського, 1798—1916 : бібліогр. покажч. : в 4 т. Київ : Абрис, 1996—2001.
14. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798—1923 : в 4 т. Київ : Либідь, 1999—2005.
15. Україномовна книга, 1808—1923 : бібліогр. покажч. : в 2 т. Київ : Абрис, 1996—1998. <https://doi.org/10.1007/BF01711841>
16. Боцяновський В. До історії українського театру у Петербурзі за 90-х років XIX ст. // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови / за ред. В. Перетца. Київ, 1928. С. 62—70.
17. Хлібцевич Є. Інші театральні трупи // Матеріали до історії українського театру. Від витоків до початку XX ст. Київ, 2016. С. 228—246.
18. Леонтович М. Хорові твори / упоряд. В. Кузик. Київ : Муз. Україна, 2019. 464 с.

Отримано 7 лютого 2025 р.

REFERENCES

1. Romanenko O. Fenomen ukraïnskoï masovoi literatury XX stolittia: problemy henezu ta poetyky [Phenomenon of Ukrainian popular literature of the 20th century: problems of the genesis and the poetry]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva* [Modern problems of linguistics and study of literature]. 2011. Iss. 16, pp. 257—264. [In Ukrainian].
2. Pavlychko S. Natsionalizm, seksualnist, orientalism: Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho [Nationalism, sexuality, orientalism: the folding light of Ahatanhel Krymsky]. Kyiv, 2016. [In Ukrainian].
3. Atkinson D., Roud S. Street literature of the long nineteenth century: producers, sellers, consumers. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2017.
4. Reitlat A. Chto nes s bazara russkii narod (Lubok v issledovaniakh poslednikh let) [What did Russian people bring from the market (Lubok editions in the recent research works)]. *Novoe literaturnoe obozrenie* [New Literary Review]. 2000. No. 4, pp. 317—326. Retrieved from: <http://magazines.russ.ru/nlo/2000/44/84.html> [In Russian].
5. Brooks J. The Literature of the Lubok // When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature 1861—1917. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1985. Pp. 59—108, 383—388.
6. Mikos É., Csörsz R. I. Cheap Print in Eighteenth- and Nineteenth-Century Hungary // Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective / Atkinson D., Roud S. (Eds.). Cambridge, 2019. P. 274—306.
7. Voloshenko V. Cheap Print for the Ukrainian People: Lubok Books, «Little Russian Literature», and «Literature for the People» // Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective / Atkinson D., Roud S. (Eds.). Cambridge, 2019. P. 223—251.
8. Karoieva (Solomonova) T. Ukrainska lubochna knyha yak riznovyd masovoi literatury: knyhoznavchyi pohliad [Ukrainian lubok book as a version of popular literature: bibliographical view]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty* [Bulletin of the Book Chamber]. 2014. No. 2, pp. 30—34. [In Ukrainian].
9. Karoieva T. Poshyrenist lubochnoi knyhy v ukraïnskikh huberniïakh XVIII — pochatku XX st. [Abundance of Lubok Books in Ukrainian Provinces in the 18th — the forefront of

- the 20th Centuries]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Istorii* [Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History]. 2019. Iss. 28, pp. 9—14. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-9-14> [In Ukrainian].
10. Petrov S. *Knyzhkova sprava v Kyievi 1861—1917 rr.* [Book publishing and distribution in Kyiv in 1861—1917] Kyiv, 2002. 376 p. [In Ukrainian].
 11. Danilov V. *Ukrainskie lubochnye pesenniki* [Ukrainian lubok-style songbooks]. *Kiev-skaia starina* [Kyiv antiquity]. 1905. Vol. 89. No. 6, pp. 213—228. [In Russian].
 12. *Repertuar ukrainskoi knyhy, 1798—1916 : materialy do bibliohrafi* [Repertoire of the Ukrainian Book, 1798—1916: materials for the bibliography]. 9 vol. Lviv, 1995—2005. [In Ukrainian].
 13. *Ukrainomovna knyha u fondakh Natsionalnoi biblioteky imeni V. Vernadskoho, 1798—1916 : bibliohrafichnyi pokazhchyk* [Ukrainian-language book in the funds of V. Vernadskyi National Library of Ukraine, 1798—1916: bibliographical index]. 4 vol. Kyiv, 1996—2001. [In Ukrainian].
 14. *Drukovanyi zvedenyi katalog ukrainomovnoi knyhy derzhavnykh bibliotek ta muzeiv Ukrainy, 1798—1923* [Printed consolidated catalog of the Ukrainian language book of state libraries and museums of Ukraine, 1798—1923]. 4 vol. Kyiv, 1999—2005. [In Ukrainian].
 15. *Ukrainomovna knyha, 1808—1923 : bibliohrafichnyi pokazhchyk* [Book of Ukrainian Books, 1808—1923: bibliographical index]. 2 vol. Kyiv, 1996—1998. <https://doi.org/10.1007/BF01711841> [In Ukrainian].
 16. Botsianovskiy V. *Do istorii ukrainskoho teatru u Peterburzi za 90-kh rokiv XIX st.* [On the history of Ukrainian theatre in St. Petersburg within the 90 years of the 19th century] // *Naukovyi zbirnyk Leninhradskoho Tovarystva doslidnykiv ukrainskoi istorii, pysmenstva ta movy* [Collection of scientific papers of Leningrad Society of Researchers of Ukrainian History, Literature and Language] / V. Peretts (Ed.). Kyiv, 1928. Pp. 62—70. [In Ukrainian].
 17. Khlibtsevykh Ye. *Inshi teatralni trupy* [Other theater troupes] // *Materialy do istorii ukrainskoho teatru. Vid vytokiv do pochatku XX st.* [Materials on the history of Ukrainian theatre. From origins till the forepart of the 20th century]. Kyiv, 2016. Pp. 228—246. [In Ukrainian].
 18. Leontovych M. *Khorovi tvory* [Musical works for choral singing] / V. Kuzyk (Comp.). Kyiv, 2019. 464 p. [In Ukrainian].

Received on February 7, 2025

Tetiana Karoieva,

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnitsia, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-5012-9513

E-mail: urasim@i.ua

ROLE OF LUBOK BOOKS PUBLISHERS IN EMERGENCE OF UKRAINIAN MASS CULTURE AT BEGINNING OF 20th CENTURY

The goal of the research. The article reveals how Ukrainian mass culture originated based on changes in the publishing and entrepreneurial practices of lubok books publishers. **Methodology.** The study is based on analysis of the repertoire of Ukrainian-language lubok books. **Scientific novelty.** Two types of publications were identified, namely songbooks and repertoire collections in respect to which traditional practices of publications creation and distribution were being transformed in the context of mass culture. It has been proved by historical and bibliographical material that both Ukrainian and European popular literature grew on the basis of folk books (in our version — lubok books) that represented repertoire of national songs and theatrical works. **Conclusions.** The pursuit of commercial success in Ukrainian-language publishing sector has led to transformational processes in production of lubok-style songbooks and repertoire collections. Lubok books publishers grabbed the opportunities provided by loopholes in the Russian legislation pertaining to Ukrainian-language songs and theatrical heritage and tried to meet the cultural demand of numerous uneducated grassroot urban readers of the new era. Offering conventional lubok-style typography, they distributed a new literary product focused on needs of people of the industrial age. Firstly, their new editions contained the then modern light reading works like satirical, cabaret and love songs, musicals, vaudevilles, etc; secondly, they became personalized and represented either authors or author's selection of folklore material; thirdly, they served primarily urban social groups (as evidenced by contents and costs of publications) and through those groups they also served rural population. Thereby differences between cultures of various social estates were being erased, and Ukrainian language as well as the national content of publications were being focused on common values and interests. Signs of lubok book transformation include preservation of lubok-style typography of newly created works, new pricing policy meant for urban consumers, publications format and stationary instead of peddler-type forms of distribution of them. The process evolved in both Naddnapianska Ukraine and Western Ukrainian territories, albeit with varying intensity.

Key words: lubok book, lubok book publisher, mass culture, book culture, lubok-style songbook.